

Sobre un testimoni de matrimoni entre una estrangera i un ciutadà d'Atenes

Anna Ginestí Rosell

Katholische Universität Eichstätt-Ingolstadt
 annaginesti@mesvilaweb.cat



Recepció: 7/1/2009

Resum

Un epitafi procedent d'Atenes documenta un matrimoni entre una tebana i un ciutadà atenès. Tot i que la inscripció fou datada a la segona meitat del segle IV aC, es proposa aquí, a partir d'una anàlisi de la llengua, una datació més tardana entre el final de segle IV i la meitat del segle III aC. Tot seguit es contrasta la inscripció amb els testimonis de legislació atenesa sobre matrimonis entre estrangers i ciutadans.

Paraules clau: matrimoni, estranger, Atenes, epitafi.

Abstract. *A Marriage between an Alien Woman and an Athenian Citizen*

An epitaph from Athens documents a marriage between a Theban woman and an Athenian citizen. Even though the inscription is dated in the second half of the 4th century B.C., a later date between the end of the 4th and the middle of the 3rd century B.C. is proposed here due to a linguistic analysis. After this, the inscription is contrasted with testimonials of Athenian legislation regarding marriages between foreigners and citizens.

Key words: marriage, foreigner, Athens, epitaph.

Em plau dedicar aquest article a la Professora i Mestra Rosa-Araceli Santiago, amb el desig de moltes més fructíferes converses.

La polis d'Atenes era una destinació atractiva per a molts habitants del món grec i de les regions que hi estaven en contacte, de manera que alguns decidiren establir-s'hi permanentment. Tot i que nombroses fonts donen testimoni de la seva presència, sovint ens trobem amb grans dificultats quan intentem definir l'estatus de què gaudien aquests estrangers agrupats sota el nom de metecs (μέτοικοι). Els estudis que se'ls han dedicat es mouen, a grans trets, entre considerar-los un grup de «quasi ciutadans» fins a pensar que el seu estatus no devia diferir gaire del dels esclaus. Sí que es coincideix a pensar que existien mecanismes per possibilitar la participació dels metecs en la vida de la polis, però fins on arribaven aquestes possibilitats és motiu de grans controvèrsies. La nostra intenció es presentar una inscripció funerària de caràcter excepcional que posa de manifest les dificultats amb què ens enfrontem a l'hora d'interpretar els testimonis.

La inscripció en qüestió es troba sobre una làcitos de marbre pentèlic amb unes mides de 108 × 44,3 cm. La làcitos fou decorada amb un relleu que mostra una dona asseguda que dóna la mà a un home amb barba, dret (Figura 1). Fou datat entre el 350 i el 300 aC i tots els editors li atorguen un origen àtic, tot i que el lloc de troballa és incert. Actualment, aquest monument forma part de la col·lecció del Museu Rodin de París¹.

El text de la inscripció és el següent:

Ἀμφινοή Ἀμφιγένης Ἐρχιεύς
Μνησιθέο
θηβεῖ[α]

«Amfínoe, filla de Mnesiteu, tebana. Amfígenes, erqueiu.»

El nom de la dona fou gravat damunt una rasura, fet que indica que aquesta inscripció constitueix un segon ús del monument. Del nom anterior, no n'ha quedat cap rastre.

L'ètnic de la dona, θηβεῖ[α], presenta una grafia poc comuna. La forma àtica de gravar-lo és θηβαία, en diverses inscripcions ateneses es documenta també la forma beòcia θειβήα². En aquest cas sembla que hi hagi hagut una confusió entre <EI> i <H>.

L'home hi és identificat amb un demòtic atenès. Aquest demòtic, afegit a l'estil del monument, és el principal argument per establir-ne la procedència atenesa. On més si no tindria sentit l'ús d'un demòtic atenès per identificar el difunt?

Es tracta, per tant, d'una inscripció funerària dedicada a dues persones: una dona tebana i un home atenès del dem d'Èrquia.

Excepcional és el fet que una estrangera i un ciutadà atenès siguin recordats conjuntament en un epitafi. No en coneixem cap paral·lel durant el segle IV aC. Es tracta d'un matrimoni, tal com usualment se solen interpretar les inscripcions funeràries que mostren un nom d'home i un de dona? Per intentar respondre aquesta pregunta, volem exposar breument algunes consideracions sobre les possibilitats de matrimonis mixtos a Atenes.

Per parlar dels matrimonis entre atenesos i estrangers a l'època clàssica, és necessari començar per una llei de Pèricles de l'any 450/1 coneguda com la llei de ciutadania. La principal font n'és Aristòtil, que descriu la llei amb aquestes paraules:

1. Nr. d'inventari 487 amb el nom de «Léclythe d'Amphinoê et Amphigénês». *Rodin Collectionneur 1967-8*, París, 1968, núm. 128; SCHMALTZ, B. (1970). *Untersuchungen zu den attischen Marmorlekythen*, 1970, A 250 pl. 43; CLAIRMONT, C.W. (1993). *Classical Attic Tombstones*, Kilchberg, núm. 2.421b; BARDANI, V.N. i PAPADOPOULOU, G.K. (2006). *Συμπλήρωμα τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων τῆς Ἀττικῆς*, Atenes, núm. 1135.
2. Vegi's la meua tesi doctoral *Epigrafià funerària d'estrangers a Atenes (s. VI-IV aC): catàleg i comentari formal i institucional de les inscripcions*, de pròxima publicació per l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, especialment l'apartat XI: «Beòcia».



Figura 1. © Collection d'Antiquités du Musée Rodin, Paris. Fotografies: Adam Rzepka.

Arist. *Ath. Pol.* 26.4: Καὶ τρίτῳ μετὰ τοῦτον ἐπὶ Ἀντιδότου διὰ τὸ πλῆθος τῶν πολιτῶν Περιγλέους εἰπόντος ἔγνωσαν μὴ μετέχειν τῆς πόλεως ὅς ἂν μὴ ἔξ ἁμφοῖν ἄστοιῶν ἦ γεγονώς.

«I al cap de dos anys, sota l'arcontat d'Antídotos, a causa de la gran quantitat de ciutadans i a proposta de Pèricles, van determinar que no participés en la polis aquell que no hagués nascut de dos *astoi*.»

Segons Aristòtil, es tracta d'una llei destinada a reduir o controlar el nombre de ciutadans. Seguint la llei, només poden formar part de la polis (μετέχειν τῆς πόλεως) aquells nascuts de dos ἄστοί (ἔξ ἁμφοῖν ἄστοιῶν ἦ γεγονώς)³.

L'expressió μετέχειν τῆς πόλεως defineix què significa ser ciutadà a Atenes. Un ciutadà no es defineix de forma passiva pels seus drets, sinó per la seva participació activa en els afers de la polis. El principal problema d'interpretació d'aquest passatge i el que ha fet vessar més tinta és el significat d'ἄστός. Existeixen dues vies principals d'interpretació:

- ἄστός té el mateix significat que πολίτης i el traduïm per «ciutadà». Ἄστός fa referència al sentit geogràfic «que habita a...» i πολίτης al legal «que participa en la polis», però ambdós mots identifiquen el mateix grup de gent, tenen el mateix significat. És a dir que es tracta d'una diferència de connotació, però no de denotació⁴.
- ἄστός té un significat més ampli que πολίτης i inclou tots aquells que habiten establement la polis. Segons aquesta interpretació, els metecs estan inclosos totalment o en part dins el grup dels ἄστοί⁵.

És evident que cada una d'aquestes interpretacions té implicacions molt diverses pel que fa a la permeabilitat del grup ciutadà atenès. En un cas, el grup de ciutadans atenesos seria un cos molt tancat on hauria estat molt difícil accedir-hi. L'única possibilitat per a estrangers hauria estat la naturalització a través de l'assemblea⁶. En l'altre, les possibilitats que un descendent d'un estranger esdevingués ciutadà haurien estat molt més grans.

No podem aquí desenvolupar els arguments a favor i en contra d'una interpretació i de l'altra, però sí que ens cal tenir en compte les dues possibilitats per intentar entendre el context d'on sorgí la inscripció que aquí tractem. Presentem tan sols algunes reflexions sobre el text que Aristòtil ens transmet.

3. Aquesta llei també fou citada posteriorment per Plutarc en la *Vida de Pèricles* (Plut. *Per.* 37.3): νόμον ἔγραψε, μόνους Ἀθηναίους εἶναι τοὺς ἐκ δυεῖν Ἀθηναίων γεγονότας. Plutarc, que es basa en fonts posteriors a Aristòtil, utilitza el terme Ἀθηναῖοι 'ciutadans atenesos'.
4. PATTERSON, C. (1981). *Pericles' Citizenship Law of 451-50 B.C.*, New Hampshire, i més recentment *ead.*, «Athenian Citizenship Law». GAGARIN, M. i COHEN, D. (eds.) (2005). *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge, p. 267-289.
5. Interpretació defensada per E. COHEN (2003). *The Athenian Nation*, Princeton, p. 49 s. i *id.* «The Astoi of Attika: Nationality and Citizenship at Athens». THÜR, G. i VÉLISSAROPOULOS-KARAKOSTAS, J. (1997). *Symposion 1995. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, Colònia-Weimar-Viena, p. 57-95.
6. VEGI'S OSBORNE, M.J. (1981-83). *Naturalization in Athens*, 3 vols., Brussel·les.

1. La llei no és una definició de ciutadà, sinó una regulació negativa («qui no... no...»). Parafraçant, no és ciutadà atenès qualsevol que hagi nascut de dos ἄστοί, sinó que la premissa per ser reconegut com a ciutadà atenès és haver nascut de dos ἄστοί. El reconeixement de l'estatus de ciutadà a Atenes no era pas automàtic, sinó que s'aconseguia amb l'entrada al dem. Quan un home accedia a la majoria d'edat, podia ser presentat a l'assemblea del dem. Aquesta examinava si el sol·licitant havia accedit realment a la majoria d'edat i si complia els requisits necessaris per ser ciutadà (ser lliure i haver nascut d'una unió d'acord amb les lleis)⁷; en cas afirmatiu, quedava registrat a les llistes. Les llistes dels dems recollien només noms masculins.
2. La llei de ciutadania de Pèricles no prohibeix els matrimonis mixtos, però sí que els fa molt poc atractius. Quin sentit té un matrimoni d'aquestes característiques si els fills que en neixen no reben l'estatus de ciutadà i no poden heretar les propietats de la família?
3. La llei va ser renovada sense efectes retroactius el 403 aC després de la dictadura dels 30, de la qual cosa se'n desprèn que no fou aplicada durant uns quants anys, i va estar vigent almenys fins que va acabar el segle IV, possiblement també durant una bona part del segle III aC⁸.

Existeix una altra llei rellevant per al cas de la nostra inscripció que ens ha estat transmesa per un discurs de Demòstenes i que prohibeix el matrimoni, és a dir, la creació d'un οἶκος (συνοικεῖν) entre un ciutadà i una estrangera o una ciutadana i un estranger. El text és el següent:

D. 59.16. ἐὰν δὲ ξένος ἀσπῆ συνοικῆ τέχνῃ ἢ μηχανῇ ἡτινιοῦν, γραφέσθω πρὸς τοὺς θεσμοθέτας Ἀθηναίων ὁ βουλόμενος οἷς ἕξεσιν. Ἐὰν δὲ ἄλλῳ, πεπράσθω καὶ αὐτὸς καὶ ἡ οὐσία αὐτοῦ, καὶ τὸ τρίτον μέρος ἔστω τοῦ ἐλόντος. Ἔστω δὲ καὶ ἐὰν ἡ ξένη τῷ ἀσπῷ συνοικῆ, κατὰ ταῦτά, καὶ ὁ συνοικῶν τῇ ξένη τῇ ἀλούσῃ ὀφειλέτω χιλίας δραχμάς.

«Si un *xenos* conviu amb una *aste* per muller, per la via o de la manera que sigui, que sigui acusat davant els tesmotetes per qualsevol dels atenesos que vulgui i tingui el dret de fer-ho. Si és condemnat, que sigui venut ell i les seves propietats, i la tercera part sigui per a l'acusador. Que valgui el mateix si una *xene* conviu amb un *astos* per marit, i a més que el marit de la *xene* condemnada hagi de pagar 1.000 dracmes.»

Aquesta llei sí que prohibeix explícitament els matrimonis mixtos. Es fa difícil determinar quin fou el període d'aplicació d'aquesta llei, ja que només la coneixem

7. Vegi's, per exemple, TODD, S.C. (1993). *The Shape of Athenian Law*, Nova York, p. 179-181 i SCAFURO, A.C. (1994). «Witnessing and False Witnessing: providing Citizenship and Kin Identity in Fourth-Century Athens». BOEGEHOLD, A. i SCAFURO, A.C. (eds.) (1994). *Athenian Identity and Civic Ideology*, Baltimore-Londres, p. 156-198 (p. 158-165).
8. Vegi's KAHRSTEDT, U. (1969). *Staatsgebiet und Staatsangehörige in Athen*, Aalen, p. 61-62 i OSBORNE, M. J. (1983). *Naturalization in Athens*, vol. III, Brussel·les, p. 141-170, on l'autor lliga les regulacions sobre la naturalització amb les regulacions sobre ciutadania, i observa canvis importants al voltant del 229 aC.

per aquest únic testimoni de Demòstenes. Coincideix, això sí, la datació del discurs (340 aC) amb la franja de datació proposada per a aquest monument funerari (350 al 300 aC).

Que existís aquesta llei significa que existien matrimonis mixtos, ja que les lleis són una reacció a la realitat. En algun moment, l'existència d'aquestes matrimonis va ser considerat un problema que calia resoldre. Potser perquè els fills nascuts d'aquestes unions, tot i no tenir el dret d'esdevenir ciutadans, eren presentats als dems i, de vegades, fins i tot acceptats? O les filles eren donades en matrimoni com si fossin ciutadanes? Podria ser també que aquestes unions comportessin problemes en la transmissió del patrimoni.

Retornem la mirada a la nostra inscripció. Les dues persones citades conjuntament formaven part d'un mateix οἶκος, i el més probable és que formessin un matrimoni. Una segona possibilitat seria que fossin germans i un d'ells hagués estat naturalitzat atenès. Vegi's la repetició en el lexema ἀμφι-, que podria ser un lexema usual en l'onomàstica de la família. De tota manera, aquesta segona interpretació ens sembla menys probable: les dones, quan es casaven, passaven a formar part de l'οἶκος del marit, és per això que hi ha pocs exemples d'epitafis dedicats a parelles de germans.

El tipus de monument és molt usual al segle IV aC en la decoració de complexos funeraris familiars, al costat de les esteles que marquen les tombes. No s'ha trobat, però, cap estela que mostri aquests mateixos noms. Tampoc l'onomàstica ens hi ajuda gaire: en un cas i en l'altre, es tracta de noms d'ús panhel·lènic, i ni la prosopografia atenesa ni la tebana ajuden a identificar-ne els personatges amb més exactitud.

Sí que és destacable la forma de l'ètnic de la dona, Θηβει[α], que presenta una grafia poc comuna. La forma àtica de gravar-lo és Θηβαία, tot i que en diverses inscripcions ateneses es documenta també la forma beòcia Θειβίηα. En aquest cas, sembla que hi hagi hagut una confusió entre <EI>, que en beoci grafia /ē/, i <H>, que en beoci grafia /ē̄/ < /ai/. Totes dues pronúncies es confonen a Beòcia al segle III aC en /i/ i això explicaria l'aparició de grafies inverses com aquesta⁹. Es tracta, per tant, de la forma beòcia de l'ètnic que reflecteix una pronúncia coneguda en l'evolució del dialecte i datada al segle III aC. Per aquesta raó, proposem endarrerir la datació de la inscripció fins al final del segle IV, potser fins i tot a la primera meitat del segle III aC¹⁰. Tot i que dins el segle III aC la inscripció resta igualment excepcional en el fet de citar conjuntament una estrangera i un atenès, sí que existeixen per a aquesta època alguns paral·lels d'inscripcions funeràries ateneses en forma de *columella* dedicades a dones on s'especifica, a més de la seva procedència no atenesa, l'estatus atenès del marit¹¹.

9. Vegi's BECHTEL, F. (1963). *Die griechischen Dialekte*, vol. I, Berlín, p. 218-223 i BLÜMEL, W. (1982). *Die aiolischen Dialekte*, Göttingen, p. 38-41. L'exemple més antic de confusió de les dues grafies data del segle IV aC, la major part dels testimonis pertany, però, a la segona meitat del segle III.

10. Fet que no vol dir que el monument també hagi de ser datat al segle III, sinó que és possible respectar la datació proposada pels arqueòlegs a la segona meitat del segle IV aC. Recordem que, en el cas d'aquesta inscripció, es tracta d'un segon ús de la làcitos.

11. P. ex. *IG II² 8527, post fin. s. IV*: Ἀσκληπιάς | θεοδόρου | Ἥλεια | Ἐράτωνος | Αἰξωνέως | γυνὴ ἰ
IG II² 8768, post fin. s. IV: Πρωξένα | Πολεμάρχου | ἔξ Ἡρακλείας | Πολέμωνος | Κυθηροῖου |

Si posem en relació la inscripció amb la llei de ciutadania de Pèricles, es fa evident que de cap manera podia tractar-se d'una unió que fos inacceptable tenint en compte el tipus d'inscripció. No hi hauria cap conflicte amb aquesta llei si seguim la interpretació d'E. Cohen i entenem ἄστός com a habitant de la polis. En aquesta inscripció, hi veuríem, per tant, un matrimoni entre la filla d'un metec —establert de fa temps a Atenes— i un ciutadà. Aquest matrimoni posaria de manifest la llarga pertinença de la família d'Amfínoe al cos d'habitants d'Atenes, i els fills d'aquest matrimoni haurien pogut esdevenir ciutadans com el pare.

Si entenem ἄστός en el sentit més restringit de *ciutadà*, llavors aquest matrimoni estaria en conflicte amb la llei de Pèricles. Si bé es cert que, com ja s'ha comentat, la llei no prohibeix aquest tipus de matrimonis, tot i que els fa poc atractius perquè la descendència no pot gaudir dels mateixos drets que el seu pare, és poc probable que una unió d'aquest tipus mal tolerada per la polis fos posada de manifest tan obertament en un monument representatiu de la família com ho és una inscripció funerària. Caldria preguntar-se si l'aplicació d'aquesta llei ja s'hauria relativitzat al final del segle IV aC.

Més delicat és posar en consonància aquesta inscripció amb la llei tramesa per Demòstenes, segons la qual la convivència entre ξένῃ i ἄστός estava penalitzada. Si ja argumentàvem en el paràgraf anterior que el paper representatiu que tenen els monuments funeraris a la polis grega fa difícil pensar que els descendents d'Amfínoe i Amfígenes hi haguessin plasmat una unió amb poca acceptació, amb menys raó encara hi haurien mostrat una unió prohibida per la llei.

Convé recordar que la llei citada per Demòstenes parla de ξένῃ, és a dir, dona estrangera no establerta a Atenes. Cal entendre, doncs, que les dones filles de metecs es trobaven en un estatus jurídic intermedi? Els metecs atenesos sembla que no formaven part del grup dels ξένοι ni del grup dels Ἀθηναῖοι (ni tampoc dels ἄστοί, si seguim les interpretacions d'alguns investigadors esmentats més amunt), sinó que els seus drets específics els situaven en una posició intermèdia. En el cas de les dones, aquesta ambigüïtat s'accentuava pel fet que el seu estatus depenia de l'estatus del pare, però, a partir del casament, passaven a formar part de l'οἶκος del marit¹². Caldria entendre, doncs, que el matrimoni amb la filla d'un metec no es trobava sota aquesta prohibició, o bé que la citada llei ja no tenia aplicació en el moment del matrimoni entre Amfínoe i Amfígenes.

En resum, la inscripció mostra una interpretació complicada, on, al costat de les dificultats en la datació d'aquest tipus d'inscripcions, es posen de manifest els

γυνῆ. Altres exemples són *JG*² II 8088 i 8875. No hem sabut trobar cap més inscripció cronològicament propera a aquesta on siguin citats conjuntament una dona amb ètnic no atenès i un home amb demòtic, o una dona amb demòtic i un home amb ètnic no atenès. Els exemples que hem pogut localitzar són d'època imperial: *JG* II² 6596, 6733, 6868, 7030, 7547. No datada és la inscripció 5537, tot i que l'escriptura de l'ètnic Μυλήσια ('milèsia') amb mostra de iotacisme fa pensar també en una data tardana.

12. Vegi's el cas d'Arquipe, dona del banquer Passió i posteriorment dona de Formió. Segons la interpretació de WHITEHEAD, D. (1986). «Women and Naturalisation in Fourth-Century Athens: The case of Archippe», *CQ* 36,1, p. 109-114, Arquipe es trobava després de la naturalització del seu primer marit Passió en la posició de poder ser tant ciutadana com meteca.

nostres buits de coneixement sobre l'estatus del grup d'estrangers establerts a Atenes.

Per la grafia de l'ètnic, proposem endarrerir-ne la datació al final del segle IV o fins i tot al segle III aC, quan hi ha alguns testimonis indirectes de matrimonis mixts en inscripcions funeràries. Es tracta d'inscripcions datades amb posterioritat al final del segle IV aC, dedicades a dones, i en les quals se cita tant el nom del pare, d'origen estranger, probablement un metec, com el del marit, un ciutadà atenès. Si bé és cert que el monument no respon a les disposicions de la llei del luxe funerari de Demetri falereu¹³, a partir de la qual només s'accepten monuments en forma de *columella* o de *trapeza*, no és l'únic monument datat amb posterioritat a aquesta llei que se surt de les disposicions¹⁴.

Atenes tenia sens dubte mecanismes per permetre als metecs o als descendents de metecs μετέχειν τῆς πόλεως, és a dir, participar en la vida de la polis al costat dels ciutadans, i un paper important per determinar l'adequació dels candidats el degueren tenir les assemblees dels dems, responsables de la inclusió dels ciutadans a les llistes. Si realment el mot ἀστός, ἀστή engloba no sols els ciutadans atenesos, sinó també, totalment o en part, el grup de metecs és una qüestió sobre la qual encara no hi ha acord. És evident, però, que el matrimoni d'Amfínoe, tebana, amb Amfígenes, atenès, ja sigui datat al final del segle IV o al principi del segle III aC, a més d'estar en consonància amb les lleis del moment, gaudia de plena acceptació social.

13. Llei datada entre el 317 i el 307 aC i que restringeix les mides i alçades dels monuments funeraris atenesos. A partir d'aquesta llei, a les necròpolis ateneses s'hi documenten tan sols monuments de tipus *columella* i *trapeza*, amb algunes excepcions.

14. Vegi's ENGELS, J. (1998). *Funerum sepulcrorumque magnificentia. Begräbnis- und Grabluxusgesetz in der griechisch-römischen Welt mit einigen Ausblicken auf Einschränkungen des funeralen und sepulkralen Luxus im Mittelalter und in der Neuzeit*, Stuttgart, p. 147-150. L'autor argumenta que una de les possibilitats de saltar-se les restriccions de la llei fou la reutilització de monuments reutilitzats amb anterioritat a la llei, tal com passa en el cas de la làticis que aquí tractem.